

GRÜLL TIBOR

A TENGER GYÜMÖLCSEI

A TENGEREK SZEREPE
A RÓMAI BIRODALOM GAZDASÁGÁBAN

KRONOSZ KIADÓ

Grüll Tibor

A tenger gyümölcsei

GRÜLL TIBOR

A TENGER GYÜMÖLCSEI

A tengerek szerepe
a Római Birodalom gazdaságában

KRONOSZ KIADÓ

Pécs, 2016

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2016-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978 6156 027 29 0

A térképeket Nagy Béla készítette.

A könyvben szereplő illusztrációk
szabad felhasználású forrásokból származnak.

© Nagy Béla
© Grüll Tibor
© Kronosz Kiadó

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
1. FEJEZET: A TENGER FÖLDRAJZA	13
1.1. A külső Óceán	13
1.1.1. Az északi Óceán	18
1.1.2. Afrika „körülhajózása”	20
1.1.3. Arábia és a Perzsa-öböl	22
1.1.4. A keleti Óceán felkutatása	24
1.2. A „mi tengerünk”	27
1.3. A Mediterráneum összekapcsoltsága	32
1.4. Miért sós a tenger?	35
1.5. Áramlatok	40
1.6. Az árapály jelensége	40
1.7. Szelek	44
1.8. A tenger mélysége és a mélységmérés	48
2. FEJEZET: A TENGER GAZDA(G)SÁGA	51
2.1. Sólepárlás	51
2.2. Halászat és haltenyésztés	57
2.2.1. Halak a római természettudományos irodalomban	57
2.2.2. A <i>halieutika</i> mint irodalmi műfaj	58
2.2.3. Halábrázolások	60
2.2.4. Halászati módszerek	62
2.2.5. A halászok	68
2.2.6. Haltenyésztés	71
2.2.7. Halfajok áttelepítése, háziasítása, pusztulása	73
2.2.8. Élőhal-kereskedelem	74
2.2.9. Halfogyasztási szokások	75
2.2.10. A hal mint vallási jelkép	79

2.3	Halszószt	81
2.3.1.	Halszósztgyártás	81
2.3.2.	Halszószt-kereskedelem	86
2.4.	Kagylók, csigák	88
2.5.	Szivacs	94
2.6.	Bíborcsiga	96
2.7.	Bisszuszt	97
2.8.	Igazgyöngyt	98
2.9.	Korall	99
3.	FEJEZET: KIKÖTŐK	103
3.1.	Kikötők a Mediterráneumban	103
3.2.	Kikötőtípusok	107
3.2.1.	Horgonyzó- és átrakodóhelyek	112
3.2.2.	Városi kikötők	112
3.2.3.	Kikötővárosok	121
3.3.	Kikötői épületek és berendezések	136
4.	FEJEZET: KERESKEDELMI HAJÓZÁS	143
4.1.	Kereskedelmi hajótípusok	143
4.2.	Navigáció	149
4.2.1.	Tájékozódás a csillagokból	149
4.2.2.	Szelek, áramlatok, vízmélység	152
4.2.3.	Periplusok, portolánok	154
4.2.4.	A hajózási idény	162
4.2.5.	A hajózás veszélyei	167
4.3.	A tenger munkásai	174
4.3.1.	Kikötői személyzet	174
4.3.2.	A hajók személyzete	175
4.3.3.	Tengeri kereskedők és hajótulajdonosok	176
4.4.	Hajózási főútvonalak	178
4.4.1.	Alexandria–Puteoli	178
4.4.2.	Baetica–Ostia	182
4.4.3.	Africa–Ostia	190
4.4.4.	Narbonensis–Britannia	193
4.4.5.	Alexandria–India	200
4.5.	Hajóroncsok kutatása	214

FÜGGELÉK	221
1. A vietnami Óc Eo és Ptolemaios Kattigarája	223
2. A „korporációk tere” Ostiában	225
3. Az antikythérai szerkezet	227
JEGYZETEK	231
Bevezetés	231
1. fejezet: A tenger földrajza	231
2. fejezet: A tenger gazda(g)sága	236
3. fejezet: Kikötők	244
4. fejezet: Kereskedelmi hajózás	247
Függelék	255
RÖVIDÍTÉSEK	257
BIBLIOGRÁFIA	261
ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE	295
SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA	299
FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA	303

BEVEZETÉS

Róma és a tenger végzetes egymásra utaltságát példázza az a jól ismert anekdota, amely Plutarchos Pompeiusról szóló életrajzában olvasható:

Amikor rábízták a gabonafélék beszerzését és a gabonakereskedelem irányítását, mindenhova elküldte ügynökeit és barátait, majd ő maga is elhajózott Szicíliába, Szardíniába és Libüába, és összegyűjtötte a gabonát. Már indulófélben volt, de heves szélvihar támadt a tengeren, és a hajók kapitányai vonakodtak útnak indulni. Pompeius elsőnek szállt fel az egyik hajóra, parancsot adott, hogy húzzák fel a horgonyt, közben pedig harsány hangon így kiáltott: »Hajózni kell, élni nem kell!« Ilyen merészséggel és ügybuzgalommal, no meg a jó szerencse segítségével töltötte meg gabonával a magtárakat, és hajókkal a tengert. Az összegyűjtött gabonából bőven jutott a külföldi országok népeinek is. Folyt a gabona, mint egy bő forrás túláradt vize”.¹

A Pompeiusnak tulajdonított mondást általában latinul szoktuk idézni: *navigare necesse est vivere non est necesse*, bár a fentebb idézett forrásban természetesen görögül szerepel: *plein ananké, zén uk ananké*. Nem tudni, hogy a valóságban melyik nyelven hangzott el ez a mondat, sőt az is bizonytalan, hogy elhangzott-e egyáltalán. A görög *ananké* mindenestre 'sorsot, rendeltetést, szükségszerűséget' jelent, ami jóval többet fejez ki, mint a 'kell' ige vagy a 'szükséges' melléknév a magyar fordításban. Pompeius mondásában a hajózás természetesen nem pusztán a technikai értelemben vett navigációt jelenti, hanem a tengeren zajló gabonakereskedelmet, amely Róma számára a köztársaságkor végén már valóban életbevágóan fontos kérdéssé vált.

Bár Róma sohasem akart tengeri nagyhatalommá válni – a flotta mindig is másodlagos szerepet játszott a hadsereg haderőnemei között² –, a Római Birodalom az i. e. 2. század végére olyan államalakulattá vált, amelynek gazdasági és részben politikai sikerét a mediterrán tengerrészek „összekapcsoltsága” biztosította.³ A tengeri hajózás a leggyorsabb és a legolcsóbb módja volt az információcserének, az utazásnak, vala-

mint az áruk beszerzésének, illetve célba juttatásának. Cicero *Az állam* második könyvében Görögország példáján ecseteli a városok tengerparti fekvésének előnyeit és hátrányait. A sokféle (elsősorban morális) hátrány felsorolása után sorra veszi az előnyöket is: „mindazt, ami a földön egyáltalán létezik, abba a városba tudod hajón szállítani, amelyben laksz, másrészt a saját föld termését bármely országba tudod vinni és küldeni”.⁴ Ugyancsak Cicero utal rá egy másik művében, hogy a Mediterráneum összekapcsoltságát Pompeius teremtette meg a rómaiak számára: „Végre valahára látjuk azt a mérhetetlen tengert, amelynek háborgásától nemcsak a tengeri utak (*maritimi cursus*), hanem a városok és a katonai útvonalak is akadályoztattak, amit Cn. Pompeius vitézsége révén a római nép az Oceanustól a Pontus legvégső pontjáig mint valamely biztos és zárt kikötőt (*unum aliquem portum tutum et clausum*) tartja kézben”.⁵ A Földközi-tenger térsége mint „egyetlen biztos és zárt kikötő” ebben az időszakban még erős szónoki túlzásnak számított, hiszen éppen a Mithridatés ellen vívott több mint két évtizedig tartó háborúk (i. e. 88–66) bizonyították, hogy Rómát a tenger felől is bármikor érheti váratlan támadás. A római császárkor évszázadaira azonban minden fenntartás nélkül vonatkoztatható ez a metafora.

A rómaiak számára a „mi tengerünk” (*mare nostrum*), avagy a „belső tenger” (*mare internum*) a Földet övező Oceanus egyik öble volt, amely maga is számos kisebb tengerre oszlott. A rómaiak által használt kifejezés, a *mare nostrum* érzékelteti, hogy egy egységes politikai univerzumon belül elhelyezkedő tengerről van szó, amelynek abszolút középpontja Róma és Itália.⁶ A politikai, közigazgatási, katonai és gazdasági egység mellett azonban a keleti (Levante) és nyugati medence (Ponente) elkülönülése soha nem szűnt meg egészen, így Honoriusnak a Birodalom kettéosztásáról 295-ben hozott rendelete lényegében csak az addig is létező *status quó*t szentesítette. Bár a kereskedelem a 3. század második feléig a keleti és nyugati Mediterráneumban is virágzott, a római időkben egyetlen olyan tengeri főútvonalat ismerünk, amely a nyugati és keleti tengerrészt tartósan összekötötte: az Alexandria és Puteoli között közlekedő gabonaszállító hajókét. A Mediterráneumban a kelet–nyugati irányú hajózás amúgy is nehéz, s ha már végképp elkerülhetetlen, akkor inkább a partok közelében zajlik. Ezzel szemben az észak–déli irányú hajózást nemcsak a tartós szelek, hanem a viszonylag rövid távolságok is elősegítik.

Kötetünkben nem a Földközi-tengernek a római politikában és hadügyekben játszott szerepét, hanem mint gazdasági erőforrást vizsgáljuk. Mint minden birodalom, a római is nagymértékben kiaknázza a rendelkezésére álló természeti kincseket, ami nemcsak a szárazföldre,

hanem a tengerre is érvényes.⁷ A halászat és haltenyésztés jelentős élelemforrást biztosított, és nemcsak a tengerparti területek lakói számára. A halat számos formában tartósították, nem is szólva az igen népszerű halszós készítéséről, és ebben a formában a birodalom legtávolabbi helyeire, sőt a *limesen* túlra is el tudták juttatni. Elsőként azonban talán a sólepárlást kellett volna említenünk, hiszen a só – ahogy Plinius fogalmazta – a „civilizált élet elengedhetetlen tartozéka”. A só nélkül sem az emberi táplálkozás, sem az állattenyésztés nem tud megélni, és nélküle az élelmiszerek tartósítása is lehetetlen lett volna. A só iránti igény különböző kitermelési eljárásokat alakított ki: ott, ahol a tengervíz sótartalma nagy – a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán partjain – nyáron elpárologtatták a vizet, északabbra pedig forralással (*briquetage*) nyerték ki a vízből a sót. A tengerből számos olyan luxuscikk (bíbor, bisszus, igazgyöngy, korall, teknőcpáncél stb.) is kinyerhető, amelyet nagy haszonnal lehet értékesíteni a piacon. A legnagyobb haszon azonban tengeri hajózásból származott. Az utóbbi fél évszázadban feltárt, másfél ezernél is több hajóroncs kutatása két alapvető tanulsággal járt. Az egyik, amire magukból a hajókból lehetett következtetni, hogy ebben a közlekedési ágazatban is létezett – ha nem is túlságosan gyors, de legalább folyamatos – technikai fejlődés, ami egyre több áru fuvarozását tette lehetővé egyre gyorsabban és biztonságosabban. A másik következtetés, amire a rakományok elemzésével jutottak el a kutatók, hogy tengeren „mindenütt, mindent, mindenhová” szállítottak. Az alapvető élelmiszerektől (búza, bor, olaj, halszós) a vágómarhákon keresztül a leghétköznapibb agyagedényekig mindenféle elképzelhető árucikk megtalálható a hajóroncsok rakományaiban. Különösen érdekesek azok a rakományok, amelyek bizonyos „iparágak” (például az üveggyártás és a kőfaragás) nagyfokú integráltságát mutatják.⁸